

Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yetişkin

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ, Sayı 67-68-69, Cilt: XXIII, Mart-Temmuz-Kasım 2007

ÖZET

Maraş, Osmanlı'nın son döneminde Halep vilayetine bağlı bir liva iken 1915'de müstakil bir sancak haline getirilmiş, nüfusu, sosyal ve ekonomik şartları ve daha önemlisi Müslim—gayrimüslim ilişkileri ile dikkatleri çekmiştir. Osmanlı idaresi altında ve imparatorluğun geniş toprakları üzerinde yaşayan Müslim ve gayrimüslimler, sosyal ve ekonomik alanlardaki ilişkilerinde az problemlili ve oldukça uyumlu bir hayata sahip olmuşlardır. Sosyal ve ekonomik yönde farklı kollarında—Müslümanlar tarım ve hayvancılıkta, gayrimüslimler ise ticaret ve sanatta—ağırlıklı olarak faaliyet gösterse de, günlük yaşantıları, zenginlikleri, fakirlikleri ve karşılaştıkları güçlükler birbirine benzemiştir. Günlük yaşantıdaki karşılaşılan problemler benzer olunca, farklı guruplar arasında bir çeşit ortak karakter gelişmişti. Bu ortaklıkta farklı dil ve kültürler korunurken, Türk dili ve kültürü, diğer dil ve kültürler üstü konum kazanmıştı.

Maraş'ta yaşayan toplumların büyük kısmı aile bireyleri sayısı, tek ve çok evlilikler, zenginlik, okuryazarlık ve miras paylaşımı konularında birbirilerine benzemektedir. Zenginlik ve fakirlikte, günlük hayatın kaygılarında ve yaşantının sürdürülmesi için gerekli malların bulundurulmasında ortak bir kültür mevcuttu. Bununla birlikte, Türklerden ve azınlıklardan bazı zengin aileler de bulunmaktaydı. Bu aileler hem toprak, bağ, bahçenin önemli kısmına ve hem de şehirdeki sanayi kollarının ve ticaretin önemli bölümüne sahip aileler idi.

Dağlık coğrafyası ve yoğun gayrimüslim nüfusu nedeniyle Maraş Ermeni olaylarının sık yaşandığı bir bölge idi. Zeytin kazası Ermeni kanun kaçaklarının, ayrılıkçıların ve militanların bulunduğu bir yer haline gelmişti. 1860'lardan başlayarak 1915'e kadar sürekli Ermeni ayaklanmaları çıkmıştı. Bunlardan 1895'te başlayan ve aylarca devam eden Zeytin isyanı çok kanlı olmuştu. Ermeniler Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke yıllarında da yabancı işgalcilerle işbirliğine gitmişlerdi. Maraş Savunması sırasında Fransızlar ile birlikte Türklere karşı savaşmışlardı. Zaferin Türler elinde kalması, Mustafa Kemal önderliğinde sağlam temellere dayalı Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, Ermenilerin Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurma ümitlerini öldürmüştü. Bu nedenle Maraş'taki son kalan Ermeniler kendi istekleri ile buradan ayrılmışlardı.

Anahtar Kelimeler:

Osmanlı Devleti, Türkler, Azınlıklar, Ermeniler, Maraş, Müslümanlar, Gayrimüslimler.

MARASH IN THE LATE OTTOMAN PERIOD

ABSTRACT

In the late Ottoman period, Marash was a subprovince of Halep province till it was made a free sandjak (subprovince). it was an important place because of population, socio-economical conditions and most importantly because of Muslim and non-Muslim relations. Under the

Ottoman rule, the Muslims and the non-Muslims who had an amazingly similar life in cities and rural areas in the large territories of the Empire, showed an agreeable life in social and economical spheres and experienced very few problems among themselves. Though they specialized in different social and economical structures—the Muslims were mostly raising animals and working on lands while the non-Muslims were merchants, artisans and shopkeepers—their wealth, poverty and every-day challenges were similar in their daily life. Although different cultures and languages continued to exist in this joint-life, the Turkish language and culture were dominant.

Most of the people lived in the sandjak of Marash had similar family structures in monogamous and polygamous marriages, wealth, literacy and legacy sharing. A shared-culture was there in vwealth, poverty, daily concerns and stocking of goods for survival among the different societies. However, there were some very wealthy Turkish and minority families in the city. These families had not only large lands, orchards and vineyards, but also large part of industrial organizations and commerce.

Because of its mountainous geography and crowded non-Muslim population, Marash had been suffered frequent Armenian rebellions. The Caza of Zeytun vvas a place of Armenian convicts, militants and separatist. From 1860 to 1915, many Armenian uprisings occurred in the region. Among these, Zeytun revolt of 1895 lasted for months and vvas the bloodiest. Furthermore, the Armenians sided with the invaders during the Great War and its aftermath and fought against the Turks. Since the victory stayed at the hands of the Turks and since the establishment of a strong Turkish Republic under the leadership of Mustafa Kemal, the hopes of the Armenians for an independent Armenia in Anatolia faded, and last remaining Armenians in Marash decided to leave this place with their own will.

Key Words:

The Ottoman Empire, the Turks, the Minorities, the Armenians, Marash, the Muslims, the non-Muslims.

GİRİŞ

Anadolu daha on birinci ve on ikinci asırlarda Selçuklular tarafından Türkleştirilmiş ve özellikle batılılar tarafından Türkiye (Turcia) adı ile anılan bir coğrafya olmuştur.1 1335'te Maraş'ı ele geçiren Dulkadiroğulları Beyi Karaca Bey, oğlu Halil Bey ile birlikte Maraş, Besni, Malatya, Harput ve Elbistan'ı içine alan bölgede bir beylik kurmuş, 1515'de Osmanlılar tarafından beyliklerine son verilmeye kadar bölgenin hâkimi olmuşlardır.2

Dulkadirli Beyliğinin önemli merkezlerinden olan Maraş, Yavuz Sultan Selim'in 1515'de beyliği Osmanlı'ya katmasından sonra "Malatya, Gaziantep, Zülkadriye, Sümeysat sancaklarını içine alan Beylerbeyilik haline"³ getirilmiş ve önemli bir eyalet merkez olarak kalmıştır. Osmanlı'nın son döneminde Maraş, 1866'dan itibaren, Halep vilayetine bağlanmış, Elbistan, Göksün, Pazarcık ve Andırın kazalarını içerisine alan Maraş sancağı haline getirilmiştir. Bu sancak, 34 ve 35 derece 30 dakika boylamları ile 37 derece 15 dakika ve 38 derece 30 dakika enlemleri arasında yer almaktaydı. Kuzeyde Sivas eyaleti, doğuda Malatya sancağı, güneyde Halep merkez sancağı ve güney batısında Adana vilayeti ile sarılmış bulunuyordu.4 Sancak merkezi Ahır Dağı eteklerinde kurulmuştu ve Halep vilayet merkezine 154 kilometre uzaklıkta idi. Sancak, bir kısmı düz, büyük kısmı ise dağlık bir coğrafyaya sahipti.5 Deniz seviyesinden 610 metre yükseklikte bir rakıma sahip olan Maraş şehri, eski

zamanlardan beri Suriye sınırlarında en önemli ulaşım merkezlerinden birisi durumunda idi. Bu önemli şehir, Kayseri, Sivas, Malatya, Besni, Antep, Antakya ve Adana'ya bağlayan yolların kavşak noktasındaydı.6 Maraş 1915'te müstakil bir sancağa dönüştürülmüş, 1920'den itibaren de Andırın, Göksün, Elbistan ve Pazarcık ilçelerine sahip bir il haline getirilmiştir. Şehre 1944'te Afşin, 1960'ta da Türkoğlu ilçeleri katılmıştır. Kurtuluş savaşından göstermiş olduğu başarılarından dolayı 1925'te istiklâl madalyası ile ödüllendirilen şehir, 7 Şubat 1973'te Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kahramanlık unvanı verilmiş ve şehrin adı Kahramanmaraş olmuştur.7

Türklerdeki tarım ile hayvancılığın birlikte yürütülmesini kolaylaştırmak amacıyla dağlık ve ovalık arazilere sahip olarak kurulan Osmanlı şehirleri, çevre ile olduğu kadar kendi köyleri ve kasabaları arasında canlı bir ticarete sahip, kültürel ve idarî merkezlerdi8. Maraş şehri de bu özellikleri ile her zaman önemli bir dinî ve idarî merkez olmuştur. Üç ırmağın –Aksu, Erkenez, Ceyhan– suladığı ovaya hâkim, yazları rüzgârlı ve serin, baharları yağışlı ve kışları soğuk iklimi ile önemli bir tarım, bahçe ve bağcılık merkezinde kurulmuş olan Maraş, zengin dağları ve yaylaları ile de hayvancılığa elverişli bir yer olmuştur. Ormancılığın da önemli gelişme gösterdiği sancakta, şehir merkezi çevre köy ve kasabalar için buluşma noktası durumunu kazanmıştır. Maraş, konar-göçerlerin, çiftçilerin, dağ köylülerinin ve tüccarların buluşma yeri haline gelmiştir. Kendisi de çevresindeki zengin bağ ve bahçeler nedeniyle “kırsal-şehir” özelliğini korumuştur. Ancak uzun süre eyalet merkezi olması Maraş'ın şehirleşmesini olumlu yönde etkilemiş, on yedinci asırda 9 camii ve bir medreseye sahip bir şehir olmuştur.9

Maraş tarihi boyunca değişik kültür ve güçlerin ele geçirdiği bir yer olmuştur. Bizans ile Müslümanlar, Ermeniler ile Türkler ve Haçlılar ile Türkler arasında sık sık el değiştiren bir yer olduğu gibi, Memlûklular, Selçuklular, Moğollar ve Dulkadirli Beyliği arasında da sürekli el değiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin uzun asırları içerisinde güçlü ailelerin idaresinde kalan şehir, Osmanlı'nın son döneminde bir yandan azınlıkların önemli varlığı nedeniyle azınlık ayaklanmalarına maruz kalırken, diğer yandan hem Kafkasya göçmenlerinin ve hem de yerli konargöçerlerin yerleştirildiği bir bölge olmuştur. Bu gelişmeler bölgenin sosyal, ekonomik güvenlik ve nüfusunu etkilemiştir.

Maraş Sancağının Demografik Yapısı

Osmanlı'nın son döneminde Maraş'ı da içeren Halep vilayetinin nüfus ekseriyetini Müslümanlar oluşturmaktaydı. Hicri 1326 (Miladi 1908) tarihli resmî istatistiklere göre, 903.269 olan toplam vilayet nüfusunun, %84'lük bir oran ve 759.040 sayı ile Müslümanlar, %7'lik bir oran 65.033 kişi ile Gregorian Ermeniler, %1'lik bir oran ve 10.016 kimse ile Katolikler ve %1.33'lük oran ve 12.071 sayı ile Protestanlar oluşturmaktaydı. Gerisi ise Rum, Yahudi, Marunî gibi farklı topluklardan oluşuyordu.10 Buna göre vilayetteki tüm Ermenilerin genel toplam içerisindeki oranı %9 civarında iken, Müslümanlar %84'lük bir kesime sahipti.

Coğrafi olarak dağlık olması nedeniyle Maraş sancağı gayrimüslimler için öteden beri önemli bir yerleşim yeri idi11 ve arazinin sarplığından dolayı Ermeniler “az çok asude” bir hayata sahipti.12 Halep vilayetindeki nüfus oranlarından farklı olarak Maraş sancağı dâhilinde gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki oranı yükselmekte, ancak Müslüman nüfus burada da oldukça büyük bir yoğunluk göstermekteydi. Gayrimüslimlerin, istatistik ve tahminlere göre, nüfus oranı Maraş merkez kazada toplam nüfusun %20-30'unu oluştururken, merkeze bağlı kazalardan sadece Zeytun kazasında %50'lik bir orana ulaşmaktaydı. Diğer kazalarda—Pazarcık, Elbistan, Andırın—olukça önemsiz bir oranda bulunuyordu.

Vital Cuinet'in 1880'lerde basılan eserine göre, Maraş sancak nüfusu toplamda 179.853 idi ve bunun 134.438'i (%75) Müslümanlardan ve 45.047'si (%25) ise gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.13 İngilizlerin Anadolu'daki konsolosu Albay Sir C. Wilson'un Mart 1882'de İngiliz dışişlerine gönderdiği ve Anadolu'nun idarî taksimi ile nüfusunu gösteren tabloda, Maraş sancağı için Hıristiyan nüfusu 30,492 (%21), Yahudi nüfusu 206 ve Müslüman nüfusu 109,648 (%78) olarak verilmişti.14 Bir diğer kaynak ise, 1890 tarihi itibarıyla sancağın toplam nüfusunu 178.000 Müslüman ve 50.000 gayrimüslim olarak belirtmişti.15

İngilizlerin o dönemdeki Halep konsolosu Henry Barnham 1895 Ermeni olayları sırasında yaptığı araştırmalara dayanarak verdiği raporda, Maraş ile ilgili olarak, şehrin Ahır Dağı eteğinde kurulduğunu, 54,000 nüfusu olduğunu ve bu nüfusun 15,000'in Ermeni olduğunu kaydetmişti.16 1312 (1895) tarihli Halep Vilayeti Salnamesine göre ise Maraş ve kazalarının 1895'teki nüfusuna bakıldığında, Maraş'ta Müslüman nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranının %79,5 olduğu ve Ermeniler ile diğer gayrimüslimlerin oranlarının ise %21,5'i civarında bulunduğu gözlemlenmektedir.17 Tablo 1'de salnamelere göre Maraş'ın nüfusu derlenmiştir.

Burada Tablo Vardır.

Osmanlı nüfus sayımlarından güvenilir bir yere sahip olan 1914 tarihli ve I. Dünya Savaşı öncesinde yapılmış olan nüfus sayımına göre, toplamda 73.873 olan Maraş merkez nüfusunun 50.356 kişi ve oran olarak da yüzde 68'ini Müslümanlar oluştururken, 22.404 kişi ile Katolik, Protestan ve Gregoryan Ermeniler şehrin merkez nüfusunun yüzde 30'nu oluşturmaktaydı. Geride kalan % 2'lik kısmı diğer azınlıklardan meydana gelmekteydi.18 Genellikle yerli ve yabancı tarihçi ve araştırmacıların birçoğunun güvenerek başvurduğu bu bilgiler Maraş şehir nüfusunun büyük kısmının Müslümanlardan oluştuğunu göstermiştir.19 Maraş'ta kilometre kareye düşen Ermeni sayısı 3,5-4,4 kişi ve yüzde oranı ise %19 civarında görülmekteydi.20

Arşiv belgelerine göre, 1914'te Osmanlı nüfusunu ayrıntılı olarak yayınlayan Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 ym kitapta, Maraş sancağının toplam nüfusu 187.227 olarak verilmektedir. Bu nüfusa 149.024'i (%79.32) Müslüman iken geri kalan 38.875'i (%20.68) gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.21 Maraş mutasarrıflığı tarafından, 1915 tarihinde hazırlanarak, dâhiliyenezaretine gönderilen, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Maraş, Elbistan, Göksun, (İslâhiye, Pazarcık, Zeyton (Süleymaniye) kazaları ve mahallelerinde oturan Müslim ve gayrimüslim halk ile onların yaşadığı hane sayısını gösteren cetvele göre, Maraş'ın %79'u Müslüman iken geri kalan 21 'lik kısmı gayrimüslim idi.22

Türklerin genellikle yerleştikleri şehir ve kırsal alanların eski isimlerini korurken, kendi yerleştikleri alanlara kendilerine has boy, aile reisi ve coğrafi yerin özelliklerini yansıtan isimler koydukları olgusundan hareketle,23 Maraş'ta ki mahallelerin büyük çoğunluğunun Türkler tarafından yerleşime açıldığı ve mesken haline getirildiği kabul edilebilir. Birkaç azınlık adını yansıtan mahalle—Zimmiyan, Gargacıyan, Dükkancıyan, Restebaiye, Bostancıyan—dışında mahalle isimlerinin ekseriyeti Türkçe isimler—Alemlî, Beğtutlu (Bektutiye), Çavuşlu, Divanlı, Hatuniye, Hazinedarlı, İsa Divanlı, Karamanlı, Şekerdere, Hacı Mehmetli, Talkara (Dalkaralı), Küçük Çavuşlu, Alemlî, Boğazkesen, Kuyucak, Kayabaşı, Mağralı, Halifeli, Sadi Bey, Emir Çavuşlu, Tanrıverdi, Mevlana Abdürrahim, Ferraş İskender, Çokmaklı, Saçaklı, Şekerli, Acemli, Şih, Seksenler, İsa Divanlı, Çukuroba, Cıgıcı, Deli Alebli, Akçakoyunlu, Deveceli, Kuyutulu, Zonbadanlı, Kayabaşı, Kumarlı, Duraklı, Şaziye, Hocadurdu, Kulağı Kurtlu, Üngüt, Tekerek, Etmekçi—taşıdığı görülmektedir.24 Ayrıca,

Şehirde Kıptî ve Halhaliye adında mahalleler de bulunmaktaydı. Her ne kadar Şekerdere ve Kuyucak gibi ismi Türkçe olup, içerisinde yaşayanların önemli bir kısmı Hıristiyan olan mahalleler vardı ise de, 25 Maraş'ta ki mahalle isimlerinin büyük çoğunluğunun Türkçe olması, o günkü şehrin büyük kısmının Türkler tarafından iskâna, açıldığı ve nüfuslandırıldığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Bir araştırmada, 1563 tarihli Maraş tahrir defterine göre, "Maraş sancağına bağlı şehirlerde 4785, köylerde ise 35350 olmak üzere toplam 40135 vergi nüfusunun yaşadığı tespit" edilmiş, bu nüfusun 5 ile çarpımı ile gerçek nüfus ortaya konmuş, buna göre ise de "Maraş sancağında 180440 Müslim ve 20235 gayri Müslim olmak üzere yaklaşık 200673 nüfus" yaşadığı tespit edilmiştir.²⁶ Yine aynı eserin Maraş merkez ve Maraş nahiyesi için 1563 tarihli vergi nüfusunu gösteren tablosunda 5.498 Müslim görülürken gayrimüslim vergi nüfusu görülmemektedir.²⁷

Resmî nüfus sayımına tek yetkili olan kurumların istatistikî verileri dışında, yabancıların tahmin ve gözlemlere dayalı bilgileri dikkatle değerlendirilmesi gerekmektedir. Yabancılar yetersiz bilgilenme ve önyargıları nedeniyle bazen abartılı veya eksik bilgiler vermişlerdir. Bunlardan Stanley E. Kerr, Maraş merkez ve Maraş'a bağlı köylerindeki Ermeni nüfusunu 1914 yılı itibarıyla 86,000 olarak belirtmiştir²⁸ ki bu sayı o dönem sancağın fiziki gelişmişliğinin ve ekonomik şartlarının arz ettiği görüntü ile çelişme gösterdiği gibi, birçok kaynakla da uyuşmamaktadır. Dahası, bu döneme ait Ermeni nüfusu ile ilgili Ermenilerin tahminleri Osmanlı kayıtlarından oldukça farklılıklar göstermektedir. Bu tahminlerden birisine göre, Maraş merkez kazası, Elbistan ve Pazarcık'ta 30.000 Gregoryen (Apostolic), 4.000 Katolik ve 3.500 Protestan yaşamaktaydı. Yine aynı kayda göre Andırın ve Süleymanlı kazaları ile Fırınz nahiyesinde 27.000 Gregoryen, 500 Katolik ve 500 Protestan bulunuyordu. Toplamda Maraş sancağı içinde Ermeni sayısı bu kaynağa göre 65.500 idi.²⁹ 1895 yılı için sancağın Osmanlı kayıtları ndaki toplam nüfusu olan 144.728 ile karşılaştırıldığında, Ermeniler sancak içerisinde kendi nüfuslarını %40'ın üzerinde göstermişlerdi. Bunu yaparken bazen Katolik ve Protestan Ermenilerin sayılarını resmî kayıtlarından daha az gösterme eğilimi içinde olmuşlardı. Çoğunlukla ciddi sayımlardan uzak, tahminlere ve kilise kayıtlarına dayalı olarak azınlıkların verdikleri kendilerine ait abartılı nüfus istatistikleri, Ermenilerin siyasi amaçlı olarak batının desteğini aramak kaygısı taşıdığı sezilenmektedir.

Maraş kırsal alanında gayrimüslim yoğunluk daha azdı. Bu bağlamda, Maraş merkez kazasına bağlı yedi nahiyeye bulunmaktaydı. Bunların isimleri—Etrafşehir, Bertiz, Yenice Kale, Şeker Oba, Camustil, Çakallı, Nadiri i—Türkçe idi.³⁰ Hicri 1300 tarihli Osmanlı Devlet salnamesine göre ise, Maraş sancağına bağlı beş kaza—Merkez kaza, Zeytun, Elbistan, Andırın ve Pazarcık—ve yirmi beş nahiyeye—isimleriyle Senamlı, Camustil, Bertiz, Nadirli, Gebeli, Küpeli, Atmalı, Aşağı Kılıçlı, Kuşçu, Ceridi, Ufurhali, Yukarı Kılıçlı, Kara Begitli, Şıhlar, Kebâz, Tiyek, Bozlu, Sarı, Güzel, Karadut, Alişan, Göksün, Hacılar, İslâhiye, Kara Bıyıklı—bulunmaktaydı.³¹ Başka bir yerde, sancak genelinde 552 köy bulunurken, sancak merkezine bağlı bir nahiyeye ve 220 köy bulunduğu belirtilmekteydi.³² Maraş civarında 28 Ermeni köyü olduğu iddia edilmişse³³ de bu sayı toplam merkeze bağlı köy sayısının ancak %11'ine karşılık gelmekteydi. Bu da gösteriyordu ki Maraş merkeze bağlı köylülerin büyük kısmı Türk köylerinden oluşmaktaydı.³⁴ Zaten ziraat ve hayvancılığı birinci derecede kendilerine iş kolu ve yaşam kaynağı seçen Müslümanların, ticaret ve sanatı kendilerine öncelikli gelir kaynağı seçen gayrimüslimlerden ayırtan önemli özelliklerden birisi, Müslümanların kırsal alanlarda, gayrimüslimlerin şehirlerde yaşamlarını sürdürmeleri idi.

Daha Türklerin Anadolu'ya yoğun bir şekilde gelip yerleştikleri on birinci asırdan itibaren Anadolu'nun kırsalı Türkler tarafından mesken seçilmişti. Bu sonuçta, onların gelmesinden önce asırlarca süren Bizans-İran ve Bizans-Arap çatışmalarının, Anadolu kırsalını tahrip etmiş

olması³⁵ etkili olmuştu. Türkler, tahrip edilmiş ve nüfus yönünden oldukça seyrelmiş olan Anadolu kırsalını yeniden canlandırmaya çalışmış ve şenlendirmişti.

Maraş şehir merkezinde Müslüman ve gayrimüslimlerin kendilerine ait, yalnız bırakılmış mahallelerden ziyade, iç içe yaşadıkları, her ne kadar bazı mahallelerde nüfus ekseriyetinin birisi veya diğeri lehinde olsa da, günlük yaşantıda Müslim ve gayrimüslimlerin birbirine güvenen, ortak alanlarda bir arada yaşayan ve ortak bir zemini ve havayı paylaşan guruplar olmaları dikkat çekmektedir. Bu tür ortaklığın ve güven ortamının, on dokuzuncu asırda milliyetçilik fikirlerinin yükselmesi, yabancı devletlerin “azınlıklar için reformlar” yapılmasında ısrarcı tutumları ve Müslümanların geleneksel düşünce ve yapılarında değişime yeterince fırsat tanımamaları nedeniyle yıpratıldığı görülmektedir.

Maraş'ta Sosyal ve Ekonomik Durum

Osmanlı Devleti'nde, özellikle Anadolu ve Rumeli'deki şehir, kasaba ve köylerinde farklı etnik ve dini guruplar arasındaki günlük ilişkilerde ortak dil Türkçe idi.³⁶ Türkçe 1876'da yayımlanan Kanun-i Esasi'de resmî dil olarak kabul edilmişti. Ermenilerin çoğunluğu Türkçe lisanını kendi lisanlarından daha fazla bildiklerinden, Vartan Paşa, History of Napoleon Bonaparte adlı eserini yazarken, “çoğunluğa duyduğu saygıdan” dolayı Türkçe kaleme almıştı.³⁷ Maraş'ta da nüfusuna uygun olarak Türkçe dili hâkimdi. Bazılarına göre, şehirde konuşulan dil, “oldukça kaba ve anlaşılması zor” bir Türkçe idi.³⁸ Evliya Çelebi, daha on yedinci asırda Maraş halk için, “Tüccarlık ederler. Türkçe konuşurlar” ve “çoğu Türkmendir” demişti.³⁹ Gayrimüslimler de Türkçe bilir ve konuşurdu. Maraş'taki gayrimüslimler arasında çocuklarına Türk-Müslüman ismi—Feride, Fatma, Murat, Fuat, Lütfiye, Şahin, Şükrü, Vahide, Zekiye ve benzeri—konması yaygın bir gelenek halini almıştı. Hatta lakapları dahi Türkçe isimlerden meydana gelmekteydi. Örneğin “Atam oğlu Karabet kızı Hatun” “Gözükara” lakabına sahip ailedendi. Ayrıca “Avedis” oğlu Çorbacıoğlu Haçe,” “Simitçioğlu” gibi gayrimüslimler için kullanılan Ermeni lakapları bulunmaktaydı.⁴⁰

Şer'iyeye mahkemelerindeki evlenme, boşanma, miras, alacak, borç ve diğer davalarda dava vekili olarak Müslümanlar Hıristiyan, Hıristiyanlar da Müslüman dava vekili seçmede bir sakıncı görmezlerdi.⁴¹ Hatta Hıristiyanlar çocukları için Türklerden vasi tayin ederlerdi.⁴² Bu farklı dindeki kimseler arasındaki karşılıklı güvenin bir ifadesi idi. Oysa aynı dinî paylaşan, ancak siyasî ve ekonomik çıkar çatışmaları yaşayan, iki gurup—Dulkadirli ve Beyazıtogulları—arasında asırlarca sıkıntılar yaşanmıştı. Birincileri Dulkadirli Beyliğinden gelen şehrin ileri gelenleri ve şehrin doğusunda yerleşenler iken, ikincileri I. Selim'in Doğubeyazıt'tan getirerek Maraş'a yerleştirdiği İskender Bey öncülüğündeki şehrin batısında yerleşmiş Beyazıtogulları idi. İki gurup arasındaki çatışma ve gerilimi ifade eden “Kanlı Dere” mevcuttu ve bu gerilim şehrin on dokuzuncu asırda fakir düşmesine yol açmıştı.⁴³ Atalay'a göre, Maraş'ta halk, bir kısım “Zadegan, ulema, Memurin” hariç, “temiz ve güzel ahlaka malikti.” Bozukluğun nedeni “mektepe ve medrese tahsillerindeki gagesizlikte ve yolsuzlukta” aranmalıydı. Şehirde “katil ve cinayet işitilmez” gibiydi. “Sirkat pek az vaki oluyor”du. “Köylerde hayvan hırsızlığı sık sık vukua gelir ise de bunun çoğu Türklerden başka soylar tarafından yapılmaktaydı.”⁴⁴

Maraş, Mehmet Ali Paşa'nın ayaklanması, Adana ve Suriye'nin 1833 Kütahya Anlaşması ile Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşaya bırakılması sırasında, Maraş'ta İbrahim Paşa'ya tabi olmuş, İbrahim Paşa 19 ay kadar Maraş'ta, özellikle şehrin doğusunda “Kerhan bağları namı verilen...Dilnişin bağları arasında” vakit geçirmişti. Her ne kadar başlangıçta Maraş Bozdoğan Yörüklerinden olan ve cesareti ile tanınmış Kara Fatma'nın oğlu ve Maraş

mütesellimi Süleyman Bey'in öncülüğünde Yörüklerden oluşan bir güç Mısır kuvvetlerine karşı ciddi mukavemet göstermişse de, İbrahim Paşa Maraş halkına karşı iyi davranmıştı. 1840'ta Avrupa büyük devletlerinin de desteği ile Suriye'den yenilerek çekilmek zorunda kalan İbrahim Paşa'nın askerleri Maraş'tan da ayrılmışlardı.⁴⁵

Maraş'ın idarî kadroları içerisinde, Tanzimat döneminde (1839-1876) başlayarak gerçekleştirilen ve gayrimüslimlerin de yerel meclislerde ve resmî işlerde çalıştırılmasını mümkün kılan yenilikler doğrultusunda, birçok gayrimüslim görev almaktaydı. Halep vilayeti salnamelerinden anlaşıldığı gibi, 1908'de sancağın başında mutasarrıf Reşit Paşa bulunurken, başkanlığını mutasarrıfın yaptığı Şehir İdare Meclisinde asil üye olarak sancağın erkânı olan naîb Hulusi Efendi, muhasebeci Mustafa Efendi, tahrirat müdürü Mesut Bey ve Müftü Mustafa Efendi yanında Katolik murahhas Ohannes Efendi ve Ermeni murahhas Kavriyon Efendi bulunmaktaydı. Ayrıca, müntahap (seçilmiş) azaların ikisi Müslüman— Mehmet Şükrü ve Mehmet Efendi—ikisi gayrimüslim—Kostan Efendi ve Sarkis Efendi— idi.⁴⁶ Dahası, gayrimüslimlerden vergi ve belediye eminleri ile tahsildarlar bulunmaktaydı. Hatta baş tahsildar Hosyeb adında bir gayrimüslim idi ve emri altında dokuz vergi tahsil dairesi bulunmaktaydı. Şehirdeki Ziraat bankasında da çalışan gayrimüslimler, asıl etkin oldukları yerler olan Osmanlı Reji idaresi ve yabancı konsolos tercümanlığı gibi görevlerde bulunmaktaydılar.⁴⁷ Bunlarla birlikte, ticaret, ziraat ve sanayi odasındaki dört azadan ikisi gayrimüslim—Ağop Ağa, Artin Efendi—ve aynı şekilde, şehirdeki bidayet (asliye) mahkemesinin iki azasından birisi Kirkor adında bir Ermeni iken, ceza dairesinin de iki azasından birisi bir gayrimüslim—Andon Efendi—idi.⁴⁸

On yedinci asırda Evliya Çelebi'nin şehre geldiği zaman Maraş, 42 mahalle ve “hepsi de tepeler üzerinde bağ ve bahçeli, soğuk suları olan 10.000 ev”den oluşmaktaydı. Şehirde 70 çeşme ve “her evde akar su”⁴⁹ bulunmaktaydı. 1830'ların sonlarında, uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra şehre gelen Alman subay H. von Moltke—bu yıllarda Osmanlı ordusunun talim ve terbiyesi için görevlendirilmiş bir subaydı ve 1839 Nizip Savaşına katılmıştı— şehirdeki Türk hamamından yorgunluk atıp, Paşa ile at üzerinde güzel bir gezinti yaptıktan sonra “...bir Ermeni bankerinin evinin avlusunda, çiçekli badem ağaçlarının altında şıkırdayan bir fiskiyenin yanında...” mektubunu yazmakta idi.⁵⁰

Maraş evleri kerpiçten yapılmıştı. Damlarında kiremit yerine toprak kullanılmıştı ve düz inşa edilmişti. Kış aylarında su sızıntılarını önlemek için bu toprak damların loğlanması ve süvüklerinin (saçaklarının) tokaç ile tokaçlanması gerekirdi. Evlerde “hela, gusülhane” yoktu. Hıristiyan ve özellikle de ecnebi misyoner evleri daha güzel binalardan oluşmaktaydı. “Hele Amerikan misyonerlerine ait olan binalar kasabanın en güzel ve şerefli” binalarıydı.⁵¹

Maraş, Osmanlı devrinde uzun süre aynı kalmış ancak son dönemlerde modern şehircilik anlayışının gelmesi ile değişmeye başlamıştı. Şehirdeki evlerin büyük kısmı “kerpiç” olduğundan görece manzarası o derece güzel değil ise de bir müddettir yarım kargir ve üzeri tuğlalı mükemmel ebniya ve konaklar inşa” olunmaktaydı. Ayrıca, şehirde fanuslar yapılarak geceleri de aydınlanma sağlandığı gibi, sokaklar genişletilerek ve yeniden onarılarak arabaların rahatça gidebileceği şekle dönüştürülmekteydi. Şehirde şose yollar ve suyolları inşa edilmekteydi.⁵²

Maraş, zengin su geçitlerinin bulunduğu, zengin ovalara hâkim bir konumda olduğu gibi,⁵³ Toros Dağlarının ormanlarına, engebeliklerine, yaylalarına, karına ve zorluklarına da sahip bir bölgede bulunmaktaydı. Ovasında ve ekilebilir dağ eteklerinde hububat, bağcılık, bahçecilik halk için önemli bir uğraş ve geçim kaynağı olurken, geniş, engebeli ve zengin dağları ve

meraları ormancılık ve hayvancılığa önemli oranda imkânlar sunan bir görüntü arz etmekteydi. Bölgede ki ormanlar öteden beri Osmanlıların Fırat nehri üzerinde, Basra ve Süveys'te yapmaya çalıştıkları—”kalite, sandal, piyade kayığı, açuk-ı Tuna, fırkata”nın—kereste ve diğer ihtiyaçları için kullanılmaktaydı.⁵⁴ Osmanlı son döneminde Ahır Dağı'nda ormandan eser kalmamıştı, ancak Yavşan dağı ve özellikle de Engizek ve Başkonuş dağları zengin ormanları barındırmaktaydı.⁵⁵

Maraş sancağında iyi ekim dikim yapılan ve genellikle Pazarcık kazası ile Maraş merkez kazası etrafında yoğunlaşan düz araziler ile yüksek, dik yamaçlı ve dar geçitli dağlık alanlar geniş yer kapsamaktaydı. Ovalarda zirai üretim yapılırken, dağlık alanlar zengin zeytinliklerin ve meyve bahçelerinin olduğu yerlerdi.⁵⁶ 1908 yılı itibariyle şehre ait 18.100 bağ, 1.660 bahçe, 16 ambar, 22.550 tarla, 20 çayır mahalli, 61 mezru, 110 orman, 5 çiftlik, 454.800 dönüm ekilmiş ve ekilmemiş ziraat yapılan arazi mevcuttu. Maraş'ın nahiyelerinden “tahminen 111.120 Yenice kale nahiyesinde, 67.667 Camustil nahiyesinde, 67.497 Bertiz nahiyesinde, 28.652 Şekeroba nahiyesinde, 24.750 Çakallı nahiyesinde, 8.915 Nadirli nahiyesinde... dönüm mezru (ekilmiş) ve gayrimezrû (ekilmemiş)” arazi bulunmaktaydı.⁵⁷

Maraş'ın gerek iklim ve gerekse toprak ve su zenginliği şehirde çok sayıda meyvenin, sebzenin ve hububatın yetişmesine imkân tanımıştı. Meyvelerden, üzüm, zerdali, kiraz, vişne, elma, nar, incir, şeftali, armut, koz, fıstık, dut ve zeytin üretilmekteydi. Maraş'ın ziraat yapılan arazileri üzerinde her çeşit hububat—buğday, çavdar, darı..vb.—çeltik, pamuk, zeytin, üzüm, dut, tütün, susam, salep gibi ürünler üretilmekteydi. Hububat ve diğer bitkiler olarak, buğday, arpa, akdarı, nohut, mısır darısı, mercimek, pirinç, pamuk, kök boya, meyan ve susam oldukça büyük miktarlarda tarımı yapılan bitkilerdendi.⁵⁸

Üretilen pirinçler ve üzümler bölgede bulunan fabrikada işlenmekteydi. Bir kısmı bölgede tüketilirken, gerisi Suriye ve Irak taraflarına satılmaktaydı. Hatta tarımsal ürünler ile ormanlarda elde edilen ürünlerin bir kısmı İskenderun limanından Avrupa'ya ihraç edilmekteydi.⁵⁹ Maraş sancağı genelinde 1890 tarihi itibariyle yıllık 1.278.996 kile buğday, arpa, mısır, çavdar, yulaf, fasulye, nohut, mercimek ve bezelye benzeri hububat ve baklagiller elde edilmekteydi. Ayrıca, aynı tarihte 2.632.687 okka koz, yer fıstığı, nar, fındık, zerdali, elma, zeytin, üzüm, sumak, kimyon, incir, tütün, pamuk ve benzeri ürünler elde edilmekteydi. Maraş'tan elde edilen san boya Avrupa'ya ihraç edilmekteydi.⁶⁰ Maraş'ta yetiştirilen tütünlere iyi kalite olup, İskenderun üzerinden Mısır'a gönderilmekteydi.⁶¹

Maraş gerek iklim şartlarından doğan zengin bitki örtüsü ve gerekse de geniş yaylaklara sahip olan Toros dağlarının geçit yerleri üzerinde olması nedeniyle konar-göçerlerin yıllık yazlakları—Toros dağ etekleri ve yaylaları—ve kışlakları—Çukurova— arasında bulunması nedeniyle göçebe Türkmenlerin—Afşarlar, Tacirliler, Cerid, Sırkıntılılar ve Reyhâniyyeliler⁶² —çokça görüldüğü bir bölge idi. ⁶³ Köylülerin ve Maraş şehirli halkın çok sayıda yetiştirdiği inek, dana, öküz, keçi, koyun gibi büyük ve küçükbaş hayvanlar ile göçebelerin koyun, keçi, deve ve atları bölgede hayvancılığın oldukça gelişmesine yol açmıştı. On yedinci asırda bölgede çok sayıda su camızından bahsedilirken, on dokuzuncu asırda en çok bulunan hayvan keçi idi.⁶⁴ Şer'iyeye sicillerindeki terekelere bakıldığında birçok mirasçının miras bıraktığı mallar arasında tarla, bağ bahçe yanında büyük ve küçükbaş hayvana da rastlanmaktadır ki bu Maraş halkının hem tarım ve hem de hayvancılıkla aynı anda uğraşmış olduğunu göstermektedir. ⁶⁵

Maraş'taki hayvancılık ile ziraatın yaygın olarak bir arada bulunması bölgenin iklim, coğrafik yapısı ve kırsal yaşam kültürü ile yakından ilgili idi. Belli başlı hayvanlar arasında dana, keçi,

koyun, “buçkalı kısrak,” öküz, inek, merkep, çebiç (bir yaşında keçi), dişi tay, oğlak bulunmaktaydı.⁶⁶ Yazları kurak ve sıcak, kışları soğuk ve yağışlı geçen bu bölgede, aynı zamanda yerleşim yerleri çevresinde sulu ve kuru tarım yapmaya elverişli alanlar ile meraların bir arada bulunması, ziraat ile hayvancılığın da bir arada olmasını gerekli kılmış idi. Kırsal yaşam kültürü ise bölge halkının kendi kendine yetecek yiyecek ve giyeceği en kötü şartlarda bile kendi kendine edinebilme alışkanlığına dayanmaktaydı. Kurak geçen yıllarda tarımsal üretim yeterince halkı destekleyecek seviyeyi tutturamayınca, onun yerini hayvansal gıdalar almaktaydı. Ayrıca, Türk halkın günlük diyetinde zengin ve çeşitli yiyecekleri tüketme alışkanlığı mevcuttu. Bu hem bitkisel ve hem de hayvansal gıdaların alınmasını gerektiriyordu. Bu bakımda sağlıklı ve sağlam yapılı olmayı amaçlayan halk, alış veriş alışkanlıklarının sınırlı düzeyde kaldığı kapitalist öncesi kültürüne özge bir anlayışla, hem bitkisel ve hem de hayvansal gıdaları bir arada kendi olanakları ölçüsünde elde etmek istemiştir ki bu da ziraat ile hayvancılığı bir arada zorunlu kılmıştır. Zaten terekelerde görüldüğü gibi hayvan sayısı birkaç büyük baş ve küçükbaş ile sınırlı idi ki bu sayıdaki hayvanlar ancak bir veya iki ailenin süt, peynir, et ve yoğurt gibi hayvansal gıdaya yönelik ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek miktarda idi.

Göçebe Türk aşiretlerinin yaylak ve kışlakları arasında geçiş güzergâhında bulunan Maraş ile canlı ilişkileri vardı. Göçerler, Maraş halkına süt, yağ, yün, keçe gibi kendi ürettikleri yanında, “etrâfdan çalup çarpdıkları emvali, ucuz fiat ile orada satup edevât-ı sarrâciyye vesâir,”⁶⁷ çul, çuval, bakırdan mutfak eşyaları, giyisiler...vb. satın almaktaydılar. Kurban bayramı zamanında da bu göçerler halkın artan hayvan kesme ihtiyacına cevap vermekteydiler. Buradaki Yörükler Fırka-i Islahiye'nin 1860'lardaki çalışmaları sonrasında yerleşik hayata geçirilmiştir. Atalay'a göre bu bir “imha,” “kör ve sersem tedbir” idi ve “üzerinde geniş omuzlu, kırmızı çehreli Türk gençlerine” yakışan “belleri kısa, gözleri iri, cazip ve cevval, sağrıları bağdaş kurup oturacak kadar geniş, ayakları kalın ve iri kemikli, tırnakları vasat derecede katı, rengi sincabı ve teşekkülâtı muntazam” atların soyunun bitmesi, “süvarilik hayatı, cirit oyunları”nın sönmesi, “milli bir erkek ve er hayatı”nın yok olunması gibi zararlara yol açmıştı.⁶⁸

Bölgede hayvancılık yanında arıcılığın da yapıldığı görülmektedir. On adet arı kovanının 100 kuruş değeri bulunmaktaydı ki, hayvancılık ile karşılaştırıldığında maddi değeri bir adet öküzün üçte biri kadar idi.⁶⁹

Maraş'ta nüfus ekseriyeti ziraat ve hayvancılığa hâkim olan Müslümanlar lehinde olsa da para getiren ekonomik faaliyetlerin büyük kısmı Hıristiyanların, özellikle Ermenilerin, elinde idi.⁷⁰ Şehrin tüccar sınıfının %60'ını Hıristiyanlar meydana getirmekteydi.⁷¹ Bazı Hıristiyanlar uluslararası çalışan şirketlere sahipti. “Kiğrok Avedis Agop Hırlakyan” adlı şirketin İngiltere'nin Manchester şehrinde şubesi bulunmaktaydı.⁷²

Şehirde tahmişçilik (kahve işlemeciliği), bakırcılık, attariyecilik (güzel kokular, iğne, iplik... vs. satılan yerler), kazazcılık (ipek işleyen ve satan yerler), debbağcılık (deri işlemeciliği) gibi küçük sanayi kolları gelişmişti ve ayrıca “Maraşbank” adında bir banka bulunuyordu.⁷³ Dahası, Maraş'ta 1.625 dükkan, 41 fırın, 145 çeşme, 12 hamam, 2 sabunhane, 110 değirmen, 300 aba destegâhı, 400 alaca ve kumaş destegâhı, 3 ecza hane, 2 pamuk fabrikası, 2 mâsere, 2 imarethane, 14 han, 1 otel, 1 lokanta, 7 karakol, 10 meyhane⁷⁴ bulunmaktaydı ki bu şehrin hem nispeten gelişmiş bir sanayi merkezi ve hem de canlı bir şehir hayatı olduğunu göstermekteydi.

Türkler tarla işleri, hayvancılık, memurluk ve esnaflıkla uğraşırken, şehirdeki “sanatçıların

tamamı” gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.⁷⁵ Ticaret ve esnafılık da onların büyük oranda tekelinde idi. Örneğin, Kuyucak mahallesinin üçte bir nüfusunu oluşturan Ermeni Hırlakyan ailesi, şehirde “tüm bir çarşıya” sahipti.⁷⁶ Ermenilerden, “Kuyumcuyan,”⁷⁷

“Kitapçıyan,”⁷⁸ “Bilezikçıyan,”⁷⁹ “Ketenciyan,”⁸⁰ ...vb. gibi soy isimlerin yaygınlığı onların daha çok şehirli olup ticarete ve zanaata dair işlerle meşgul olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Maraş endüstriyel malzeme üretimi bakımından zengin bir yerdi. Zeytun kazası demir madenleri bakımından önde gelmekteydi. Buradaki demir koşum hayvanları için nal ve diğer malzemenin yapılması yanında evde kullanılacak malzemeler için de kullanılmaktaydı. Belli başlı endüstriler içerisinde iplik, değişik elbise kumaşları, ki bunlar Halep’te üretilen meşhur elbiselerin kaynağı idi, üretimi başta gelmekteydi. Yün, pamuk ve her ikisinin karışımı iplikler ile üretilen ve kenarları para, gümüş ve altın ile işlemeli abalar “artistik fantezi ve güzel giyim için çokça aranan” elbiseler idi ve bunların “üretimini yapan 281’den fazla atölye bulunmaktaydı.” Yine, meşhur ve oldukça alımlı dekore edilmiş at koşum takımları yapılmaktaydı. Dahası, bölgede deri işçiliği, ayakkabıcılık ve ahşap işçilik önemli gelişmeler göstermişti.⁸¹ Besim Atalay’a göre, Maraş’ta en gelişmiş sanat kolu dericilikti. Şehirde 170 debbağhane ve 305 papuccu (ayakkabıcı) vardı.⁸²

“Maraş’ta âlâ at takımı ve mümtaz sırmalı mamulât seraceye ve kıymetdar âlâ sırmalı fernin ipinden mamul boz ve kırmızı abalar ve meşhur alaca ve pamuktan sayfiye elbiselikler ve gayet âlâ sahtiyan ve kösele, ceviz ve çınardan Avrupa kari âlâ meşhur ve mütenevvi masa ve kanepeler ve iskemle yapılır. Bununla beraber, acem şalı taklidi güzel şallar ve mütenevvi alâ levan güzel çarşaf ve hamam takımı havlular ve pencere, yatak, yastık yüzü ve perdeler nesc ve imal olunur”⁸³ idi. Şehirde İzmir Şark Halı Şirketinin bir şubesi ve 100 tezgahı bulunmaktaydı. Bu tezgâhlarda Hıristiyan kızlar günlüğü 2 kuruşa çalışmakta ve üretilen halılar yurt dışına satılmaktaydı.⁸⁴ Şehirden dışarıya değeri 17.514.000 kuruş tutan kereste, pirinç, cehri yün, yapak, mazı, sahtiyan, kösele, saraçlığa müteallik eşya, alaca ve aba halı, kilim, fıstık, ham deri, katran, biber, fasulye, üzüm, pekmez, yağ, peynir, kanepeler, koltuk ve sandalye satılmakta, dışarıdan ise değeri 5.050.000 kuruş olan basma, bez, kahve, şeker, un, sabun, gaz, tuz, kösele, demir, bakır ve cam alınmaktaydı.⁸⁵

Maraş’ta üretilen mallar Sivas, Kayseri, Adana, Harput vilayeti gibi yerlere nakledilmekteydi.⁸⁶ Maraş’ın ülke içerisine sattığı en önemli malzemeler iyi kalite üretilen pirinç ve kereste idi. Dış ülkelere satılan mallar arasında sarı boya, sarı hububat, kuru üzüm ve meyve, sabun, pamuk, susam, ceviz, salep, zeytinyağı, ahşap inşaat malzemesi, deri, deve ve keçi kılı bulunmaktaydı. Dışa ihraç edilen malların büyük kısmı Halep, İzmir ve İskenderun üzerinden yapılmaktaydı. Buralardaki büyük aracı şirketler tarafından yurt dışına gönderilmekteydi.⁸⁷ Sancaktaki sanayinin gelişmesi önündeki en önemli engellerden birisi, araçlarla taşıma yapılmaya elverişli yolların bulunmaması idi. Bölgedeki suların ulaşımına elverişli olmaması nedeniyle mallar daha ziyade at, katır, deve ve eşeksirtinde taşınmaktaydı.⁸⁸

Maraş’ta toplanan gelirler ve bölgede yapılan harcamalar farklı rakamlar göstermekteydi. 1915 yılına ait verilere göre Maraş sancağından 9.797.101 kuruş gelir elde edilirken, 4.793.704 kuruş gider gerçekleşmişti.⁸⁹ Buna göre Maraş sancağının gelirleri giderlerinin iki katı oranındaydı. Ancak iki yıl öncesine, 1913 yılına ait “Maraş kazasının” gelirleri ve gider kalemleri—tablo 2’de gösterilmiştir⁹⁰—göstermektedir ki gelirler giderlerden daha az bir toplam tutmuştu.

Maraş genelinde okullaşma Müslümanlar arasında zayıf iken gayrimüslimler daha şanslı idi. Bunda yabancı misyoner okullarının da rolü vardı. Gayrimüslim nüfus %20-25 oranında görülürken, gayrimüslim öğrencilerin oranı %35'i geçmekteydi. Sancak genelinde 6.756 öğrencinin 2.402'sini gayrimüslim öğrenciler oluşturmaktaydı. Ayrıca, Hıristiyanlara ait 55 okul bulunmaktaydı. Müslümanların ise 39 medrese, 2 rüştiye ve 57 sıbyan mektebi bulunmaktaydı.⁹¹ Osmanlının son döneminde altı senelik bir idadi ve dört senelik bir “darümuallimin” açılmıştı. Rüştiyelerden birisi kız rüştiyesi idi.⁹²

Burada Tablo Vardır.

Maraş'ta medrese eğitimi ve halkın dinî konulardaki hassasiyeti oldukça eski ve etkili bir konumda idi. Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Maraş'ta ticaret yapan bir İngiliz, saraç esnafından birisi ile bir meseleden dolayı şer'ie mahkemesine başvurmuş, ancak meselenin çözümü gecikince, “ben mahkemeyi seriye filân tanımıyorum” demiştir. Bunun üzerine kadı tarafından “şeriatı tahkir” etmekle suçlanmış, esnaf ve şehir halkı galeyana gelerek İngiliz'in evini basmıştır. Af ve özür dilemesi istenmiş, fakat İngiliz karşı koyarak ve silahı ile ateş etmiştir. Bunun üzerine evi kundaklanmış, eşi ile birlikte yanarak ölmüştür. Küçük tek bir çocuğu kurtularak devlet tarafından maaş bağlanmıştı.⁹³

Şer'ie Mahkemesi Kayıtlarına Göre Maraş

Maraş Şer'ie mahkemesi kayıtları bölge için önemli bilgiler içermektedir. Şer'ie mahkemeleri Osmanlı son döneminde daha ziyade evlenme, boşanma, miras, vasi ve veli tayini gibi işlere bakan, İslâm hukukuna göre işleyen mahkemeler idi. Bu mahkemelerde birçok gayrimüslim miras işleri ve davaları da görülmekteydi. Mahkemeleri hem savcı ve hem de yargıç yetki ve sorumluluğuna sahip olan kadılar yönetmekteydi. Kadılar, aynı zamanda, günümüz noterlerinin işlevini de yerine getirmekteydi. Kadılar ve naipleri adalet, idare, ekonomik ve kültürel işlerde görev alan resmî kimselerdi.⁹⁴ Kararları verirken, tanıkların ifadesine, elde edilen belgelere, tanıklara ve davaya konu olan bölgenin ileri gelenlerinin—muhtar, ayan, müderris, imam—oluşturduğu “şuhud-ül hal”in tanıklık ve bulgularına dayanmaktaydılar. Bu mahkemelerde alınan kararlar Şer'ie sicillerine kaydedilmekteydi ki bu kayıtlar o dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısını anlamada önemli kaynaklardır. Bu bağlamda, Maraş şer'ie sicilleri bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Bu siciller 7 defter halinde bulunmakta ve hicri 1292 (miladi 1876) ile 1326 (1920) tarihlerini kapsamaktadır.

Terekelerin ifadesine göre, Maraş'ta halk, diğer Anadolu şehirlerinde olduğu gibi, kendi ailelerini beslemek ve varlığını sürdürmek için gerekli yiyeceği ambarında bulundurmuyordu. Yıl boyu tüketileceği kuru yiyeceklere, hububata, kuru üzüm, bastık, pekmez gibi uzun süre bozulmadan kalan ürünlere ve her an kesip, sofrasına taşıyabileceği küçük ve büyük baş hayvanlara sahip olmuştur.⁹⁵

Türkler her zaman kendi olanakları elverdiğince tüketilecekleri yiyecekleri kendileri üretip saklamaktaydı. Bu hasletleri onların zengin olmamakla birlikte, kıtlık ve açlık gibi zorlukların üstesinde gelmede başarılı olduklarını göstermektedir. Hemen hemen tüm Türk terekelerinde ailelerinin sınırlı nakit paraları olmasına rağmen uzun süre yetecek oranda bitkisel ve hayvansal gıda stokları olduğu görülmektedir. Hayvancılık, tarım ve ticareti bir arada yapmış olmaları da farklı zamanlar ve ihtiyaçlar içindi. Mirasçılar tarafından sahip olunan bazı mallar tablo 3'de görülmektedir.

***Burada Tablo Vardır.*⁹⁶**

Terekelerdeki mirasa konu mal ve mülklere bakıldığında halkın oldukça mütevazı ve lüks tüketimden uzak bir hayat yaşadığı anlaşılmaktadır. Genellikle bırakılan mallar yaşam için gerekli mallar olup, onların da miktarı ev halkını geçindirebilecek seviyede idi. Bu durumda, Maraş'ta yaşayan halkın ekonomik durumunun orta ve fakir bir seviyede olduğu savı kabul edilebilir. Zenginlikler, Türkler arasında daha ziyade tarım ve hayvancılığa dayalı iken, gayrimüslimler arasında kısmen tarım ve hayvancılığa ve çoğunlukla ticaret ve sanata dayalıydı.

Kadınların da öldüklerinde malları mahkemece tespit edilerek varislerine dağıtıldı. Bunlardan Maraş Etmekçi Mahallesi'nden Mehmet kızı İşçiioğlu Elifin 984 kuruş 20 para tutan malları varisleri arasında dağıtılmıştı. Kadının terekesinden anlaşıldığına göre kadınların daha ziyade evde kullanılan eşyalara sahip olduğu görülmektedir. Bunlar arasında yatak, yastık, minder, çul, çuval, leğen (genişçe bir tür kap), teşt (oldukça geniş, çamaşır yıkamada ve yıkanmada kullanılan ve genellikle bakırdan yapılan büyük kap), sini ve satır başta gelmekteydi.⁹⁷

Şer'îye mahkemelerinde görülen davalara bakıldığında, Türklerin genellikle tarla, bağ ve bahçe uyuşmazlıklarından doğan davaları mahkemeye taşıdığını, gayrimüslimlerin ise çoğunlukla dükkan, nakit para, alacak ve borç içerikli davaları mahkemede halletme yoluna gittiğini görmek mümkündür.⁹⁸ Bu da gayrimüslimlerin genellikle taşınır mallarda ve sermayede daha zengin olduklarını ve hayatlarını da bunlar üzerine kurduklarını göstermektedir.

Müslim ve gayrimüslim ailelerde çok evlilik yaygın değildi. Mirasta pay alan eşlerin birden fazla olduğu durumlar pek nadir idi. Genellikle çok az sayıdaki çok evlilerin de eş sayısı iki ile sınırlı idi. İslam hukukunun dört kadımla evlenmeye müsaade etmesine rağmen Türkler 1926'da medeni hukukun kabulü ile tek eşliliğin kanunî zorunluluk haline gelmesinden önce de tek eşliliğe önem vermiş bir toplumdur.

Tablo 4'de yer alan ve mirasa konu olan mal ve mülklerin nakdi karşılığına bakıldığında o günün hayat tarzı ve yaşam için neyin ne kadar önemli olduğunu irdelemek mümkün olmaktadır. Buna göre, halk arasında kırsal, tarımsal ve hayvancılık ile ilgili bir hayat tarzının hâkim olduğu anlaşılır. Bir çift öküzün değeri 500 kuruş iken, iki adet bağ ve bostanın da değeri 500 kuruş olarak görülmektedir. Burada makineleşme öncesi tarımda arazinin genişliği ile onun işletilmesi arasında ters bir orantının mevcut olduğu ve genellikle öküzlerin tarla, bağ ve bahçe sürmek için kullanıldığı bu dönemde, öküzün değeri artarken, yeterince enerji ve zaman olmadığından ise geniş arazilerin işletilemediği anlamı çıkmaktadır. Zaten hayvancılığın besiciliğe dayalı olmadığı, çoğunlukla çayır ve meralarda beslenme yolu ile yapıldığı bu zamanda geniş ve ekilmemiş arazilere ihtiyaç vardı ve bu geniş ekilmemiş alanlar hayvancılığı destekleyen alanlardı.

Hazır malların, özellikle kırsal kesimde halkın kendi çalışmaları ile elde edemediği ve çarşıda ticaretini yaptığı malların fiyatları ile halkın ürettiği malların fiyatları kıyaslandığında, hazır malların bu dönemde halkın ürettiği malların fiyatları ile doğru orantılı olduğunu göstermektedir. Örneğin iki gırat bulgur (yaklaşık 20 kilogram bulgur) 40 kuruş iken, 4 çift parlak kundura 80 kuruş idi. Bu yaklaşık 10 kilogram buğdayın bir çift kunduraya eşit

olduğunu göstermektedir ki günümüz fiyatları ile bir çift kunduranın yaklaşık 5 milyon civarında satıldığını belirtmektedir. Hatta bu örneğe bakılarak, o günkü şartlarda çarşıda alınan malların çok da pahalı olmadığı sonucuna varılmaktadır. Bu rakamlar, zirai üretimin ilkel ve zor şartlarda ve sınırlı olarak yapıldığını, tarımsal ürünlerin miktarını sınırlı ve fiyatlarını da daha kıymetli kıldığını, insanların az para kazanmaları nedeniyle hazır mallara yönelik alımlardan ziyade kendi ürettikleri ile yetinme alışkanlığının varlığını, üretilen malların arzının talebin üzerinde bulunması olgusunu ve ayakkabı gibi yaygın olarak üretilen hazır malların sınırlı seviyedeki arza karşı fiyat indirerek tüketime yönelik uygun bir rekabet ortamının bulunduğunu göstermektedir.

***Burada Tablo Vardır.*^{99, NOT}**

Ayakkabının alınabilir değerde olmasına karşılık bazı giyim eşyalarının ise herkesin alamayacağı ölçüde oldukça pahalı olduğu görülmektedir. Bir kat yeni elbisenin 356 kuruş olduğu ve buna karşılık 7.000 cevizin 20 kuruş tuttuğu göze çarpan ilginç bir kayıttır. Bu bağlamda, bir koz üreticisinin yeni bir elbise alabilmek için 124.600 ceviz satması gerekmektedir. Günümüz fiyatları ile bir cevizin ortalama 5 Yeni Kuruş olduğu kabul edilirse, 623,000 Yeni kuruşa yani 6,230 Yeni Türk Liraya bir yeni elbise alınabilmekteydi. Burada o devir ceviz fiyatlarındaki aşırı ucuzluğun olabileceği düşünülebileceği gibi, elbisenin kumaş ve işçiliğinin ise oldukça pahalı ve herkesin alamayacağı lükste olabileceği varsayımı kabul edilebilir.

Maraş'ta Ermeni Olayları

Osmanlı'nın son döneminde Maraş için en büyük tehlikelerden birisi, dağlık bir bölge olan, savunmaya ve eşkıya hareketlerine müsait özelliklere sahip olan Zeytun kazası ve burada yoğunlaşan Zeytun Ermenileri idi. Kanun kaçağı, vergi ödemeyen, kanunsuz işler yapan, dağlı ve vahşi bir yaşam süren Zeytun'daki Ermenilerin 1860'lardan itibaren yoğunlaştırdıkları eşkıyalık hareketleri ile ayaklanmalarını 1920'lere kadar sürdürmüşlerdir.

Ermeni eşkıyalar, Maraş'taki ileri gelen aileler arasındaki mücadeleden de faydalanarak bölgede ve şehirde Müslüman halka zararlar vermekteydi. 1861 yılında ayaklanan Zeytunlular, hem Maraş şehrinde ve hem de çevre köy ve geçitlerde terör estirmiş, "İslâmları akıl ve hayale gelmez işkencelerle" öldürmüşlerdir. Ermenilerin yollara, köprülere verdiği zararlar ve güvensizlik yüzünden Maraşlı evinden dışarı çıkmamış, bu yüzden de bölgede büyük bir kıtlık ve kolera salgını baş göstermiştir. Kıtlık ve salgın hastalık nedeniyle mutasarrıf Aşir Paşa ve adı belli ileri gelenlerden 600 kişi ve halktan sekiz on bin kişi bir yıl içerisinde hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁰

Ermenilerin Maraş sancağı içerisindeki başkaldırıları ve zararlı faaliyetleri bir türlü dinmemiştir. Haziran 1881'de Zeytun'u ziyaret eden İngiliz konsolosu Ferdinand Bennet buradaki Ermenilerin başkaldırılarının devam ettiğini, kazadaki asker garnizonun şehre hâkim olmasının imkânsız olduğunu belirtmiştir. "Oldukça kaba, inatçı ve kibirli" olan Ermenilerle "tartışma yapmanın ve onları ikna etmenin" mümkün olmadığını ve kan dökülmeden hiçbir şeyin yapılamayacağını belirtmiştir.¹⁰¹ Osmanlı hükümeti ödenmeyen emlak vergisinin yarısını ve gelir vergisinin onda birini almak üzere vergi affı yapmış olsa da Zeytunlu Ermeniler vergi vermemekte direnmişlerdir. Hıristiyanların vergilerini vermemelerine karşılık Müslümanların düzenli olarak vergilerini verdikleri tespit edilmiştir. Zeytun bir eşkıya, soyguncu ve katiller merkezi olmaya devam etmiştir.¹⁰² Bölgedeki Ermeni olaylarında sürekli yabancı parmağı bulunduğu, Rusların, Fransızların ve İngilizlerin Ermenilere açıkça

siyasî destek verdiği, gizlice de silah yardımları yaptığı, Ermenilerin de bu tür yardımları gizlice istedikleri ortaya çıkmıştır. 1882’de Sis Ermeni Catholicos’unu ziyaret eden İngiliz Konsolosu C. W. Wilson’a Catholicos, eğer İngiltere kendisine yardım edecek olursa, kendisinin de İngiliz nüfuz ve çıkarlarını Klikya bölgesinde geliştireceğini belirtmiştir.¹⁰³

1891’de Zeytun başpiskoposu Garabet ve 45 Ermeni devlete karşı tutum, soygun ve askerlere ateş açmaktan tutuklanmış, Ermeniler İngiliz konsolosu Jago’nun aracılığı ile İngiliz hükümetinden yardım dilemişlerdir. Halep’te yargılanan Zeytun başpiskoposu L. S. Garabet ile bir öğretmene ömür boyu hapis cezası, diğer sanıklara da farklı cezalar verilmiştir. İngiliz devlet adamı Lord Salisbury 1892’de İstanbul’da yüksek bir mahkeme kurulmasını istemiş, bunun üzerine temyiz mahkemesinin kararı ile 22 Ermeni tutuklu serbest bırakılmıştır. Zeytun Ermeni başpiskoposunun ise cefasını bir kalede çekmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴

Zeytun’da Osmanlı idaresi altında “otuz beş defa,”¹⁰⁵ İler’e göre ise sadece 1780 ile 1916 arasında 57106 Ermeni ayaklanması çıkarmıştır. Zeytun’da 1895’te başlayan Ermeni ayaklanması süresi ve yol açtığı can kayıpları nedeniyle Ermenilerin tertiplemediği en ağır ayaklanmalardan birisi olmuştur. Ayaklanma sırasında Zeytun’da toplanan binlerce Ermeni isyancı kazadaki 600 kişilik askeri garnizonu basmış, askerleri, komutanları ve kaymakamı esir etmiştir. Bu askerlerin büyük kısmı sonradan Ermenilerin kadınlarının da katıldığı hunharca katliama maruz bırakılmış, cesetleri şehrin içerisinde geçen Zeytun Çayı’na atılmıştır. Ermeni militanlar çevredeki Türk köylerine de büyük zarar vermiş, binlerce sivil hayatını kaybetmiştir. Uzun mücadelelere rağmen ordu ayaklanmayı bastıramamıştır ki bunda isyancıların sürekli olarak dışarıdan askerî ve siyasî destek alması etkili olmuştur. Sonunda Avrupalı devletlerin arabuluculuğu ile Ermeni isyancıların isyanına son verilmiş, isyanın elebaşlarının yurt dışına çıkarılması ve af ilânı gibi şartlarla anlaşma sağlanmıştır. Ayaklanma sırasında Türklerin asker ve sivil 20.000 kadar değişen rakamlarda kaybı söz konusu iken, Ermeni isyancıların kaybı 125 ile 6.000 arasında değişen rakamlarla tahmin edilmiştir.¹⁰⁷

Zeytun Ermenileri 1914’te I. Dünya Savaşı patlak vermesi üzerine seferberlik ilan edilince kendilerinin askere alınması günceme gelmiş ancak onlar devlete karşı silaha sarılmışlardır. Bölgedeki Müslüman köylerine büyük zarar veren Zeytunlu eşkiyası, dağlık ve sarplıktan faydalanarak mücadelesini sürdürmüştür. Üzerlerine gönderilen jandarma komutanı Süleyman’ı şehit etmişlerdir. Bu nedenle kazanın adı Süleymanh’ya dönüştürülmüştür.¹⁰⁸

Birinci Dünya Savaşı sırasında geçici göçe tabi tutulan Ermeniler, savaş sonrasında tekrar yerlerine dönmüşlerdir. Maraş ve Zeytun’da tekrar Ermeniler evlerine ve mülklerine kavuşmuş, ancak Ermeniler İngiliz ve Fransız işgalcilerini desteklemişlerdir. Sadece Maraş şehrinde yaklaşık 20.000 Ermeni birikmiştir. Bunların işgalcilerle birlik olarak Türklere karşı saldırgan tutumları bölgedeki Türkleri tedirgin etmiş ve kendilerini savunmaya itmiştir. Maraş Kuvay-ı Millîyesi Millî Mücadele’nin ilk zaferini işgalci Fransızlar ve onların destekçisi Ermeniler karşısında kazanmıştır (12 Şubat 1920).

Maraş Savunması ve Mustafa Kemal Atatürk

Mustafa Kemal’e göre İtilâf devletleri Mondros Ateşkes Anlaşmasının hükümlerine uymayı gerek görmeden birer bahane ile ülkenin önemli yerlerini işgal ediyorlardı. Bu bağlamda 22 Şubat 1919’da Maraş İngilizler tarafından işgal edilmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki gizli anlaşmalar—Sykes-Picot—gereği ve Fransızların İngilizler ile 1919’da yaptığı Suriye anlaşmasına uygun olarak Maraş’ın işgali el değiştirmiş, 29 Ekim 1919’da şehre ulaşan Fransız işgal kuvvetleri Maraş’ı işgal etmiştir. İşgaller ile birlikte “Hıristiyan azınlıklar gizli

veya açıktan açığa kendi özel emel ve maksatlarını gerçekleştirmeye, devleti bir an önce çökertmeye çalışıyorlardı.”¹⁰⁹ Maraş’taki Ermenilerin davranış ve emelleri ortadaydı; işgalci ile işbirliği yaparak, Türklere galebe çalmak, bağımsız bir Ermeni devleti kurmak.

Maraş, Urfa ve Antep’i işgal eden düşman güçleri, Sivas Kongresi sırasında Malatya’da İngiliz kışkırtmaları ile Millî Mücadeleye karşı gelişen düşmanca olaylar için kullanılmak istenmiş, Mustafa Kemal ise serinkanlı davranarak, “size bir yabancı tümeninden bahsedenerin sözleri vatan ve millet hainlerinin yalanını aktararak maneviyatınızı kırmak alçaklığından”¹¹⁰ ileri gelmektedir diyerek, hem Maraş ve bölgedeki işgalcilerin önemsiz bir kuvvet olduğunu ve hem de Malatya’da bir takım Kürtleri de—Bedir Ağa gibi—kandırarak Millî mücadeleye karşı gelmenin sonuçsuz kalacağını dile getirmiştir.

İngiliz işgalinden sonra Maraş’ın Fransızlar tarafından işgalini önlemeye çalıştıklarını belirten Mustafa Kemal, bu mümkün olmayınca işgale karşı “önce siyasî, sonra fiilî teşebbüslere” geçtiklerini “Maraş ve Antep’e Kılıç Ali Bey’i, Çukurova bölgesine de Topçu Binbaşısı Kemal ve Yüzbaşı Osman Tufan Bey’leri göndererek ciddî teşkilatlanmaya” başladıklarını belirtmiştir. Heyet-i Temsiliyenin sorumluluğunda, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kuruluş Tüzüğüne ek, “yalnız üyeleri için ve gizlidir” kayıtlı, “silahlı millî teşkilatlar için gizli bir yönerge” hazırlanmış, “düşmanla çatışılan yerlerde bu yönergeye göre, silâhlı müfrezeler ve birlikler” kurulmuştur.¹¹¹ Maraş’ta yedek subayların komuta ve talim edeceği on bölge on birlik oluşturulmuştur. Arslan Bey komutasındaki Maraş Kuvay-ı Millîyesi, Mustafa Kemal’in Pazarcık’ta konuşlandığı Kılıç Ali ile Göksun’a gönderdiği Yörük Selim arasında sürekli iletişim içerisinde olmuşlar, çevredeki köylülerin de desteğini alarak işgalcilere karşı hazırlıklarını yapmışlardır.¹¹² Bu birlikler daha önceden Mustafa Kemal direktifi ile saklanan silah ve cephaneler ile donatılmıştır.¹¹³

Maraş Fransız işgali altında iken, Fransızların Cebel-i Bereket –Osmaniye-Dört Yol-İslâhiye bölgesi– guvernörü Andre’nin Maraş’a gelmesinin doğru olmadığını belirten Mustafa Kemal, Maraş ileri gelenlerinin guvernörü karşılamamasını istemiş, guvernörün gelmesine izin veren mutasarrıfı azarladığı gibi İstanbul hükümetinin dikkatini de çekmiştir.¹¹⁴ Aynı Andre, Maraş’ta kaldığı süre içerisinde kaledeki Türk bayrağını indirtmiş, bu olay—Bayrak Olayı—Maraşlıların tepkisine yol açmış ve halk büyük bir coşku ile kaleye yürüyerek Türk bayrağını tekrar kale direğine çekmiştir.

Maraş’ta bağımsızlık için kanlı mücadele devam ederken, İstanbul’da toplantı içerisinde olan Meclis-i Mebusan’dan birçokları işgalcilerden kaynaklanan korkudan dolayı olayı görmezlikten geldiklerinde, Mustafa Kemal tepki göstermiş, sayıları az da olsa millî davaya inanan mebusların dik durmasını ve mücadele etmesini istemiştir. Hükümetin zayıf ve itaatkâr durumunun hiçbir fayda sağlamayacağını belirtmiş, “milletin yaşama ve varlığını devam ettirme temeline dayanan millî teşkilatın, vatanın her köşesinde, geniş çapta ve yaygın bir biçimde kökleşmesine, eskisi gibi devam edilmesini bütün merkez ve idare heyetlerinden bir kez daha önemle rica” etmiştir.¹¹⁵

Maraş’ta Ermeniler Osmanlı ordusundan ve İstanbul Harp Akademisinden mezun olan Setrak Kherlakian ve Avedis Seferian gibi askeri eğitim almış kimselerin öncülüğünde, işgalci Fransızların silah ve subay desteğinde askerî hazırlıklar yapmışlardı. Yedi grupta teşkilatlanmış Ermeniler Fransızlar ile birlikte Türklere karşı savaşmış, ancak zafer Türkler tarafından kalmıştır. Ermeniler, mücadele sırasındaki kayıplar ile şehri terk ederek İslâhiye tarafına kaçan Fransızlar ile birlikte gidenler hariç, şehirde kalanlar kendi istekleri ile ve Amerikalı misyoner ve öğretmenler gözetiminde kabileler halinde Maraş’tan

ayrılmışlardır.116 Maraş savunması Milli Mücadelenin ilk zaferi olarak anlam kazanmıştır.

Maraş savunması sırasında—21 Ocak 1919-11 Şubat 1920—Ermenilerin katledildiğine dair asılsız iddialar atıldığını dile getiren Mustafa Kemal, “Şüphe edilmemek gerekirdi ki, Ermeni katliamı konusundaki sözler gerçeğe uygun değildi. Aksine, güney bölgelerinde, yabancı kuvvetler tarafından silahlandırılan Ermeniler, gördükleri koruyuculuktan cür’et olarak buldukları yerlerdeki Müslümanlara saldırmakta idiler. İntikam düşüncesiyle her tarafta insafsız bir şekilde öldürme ve yok etme siyaseti gütmekte idiler. Maraş’taki feci olay bu yüzden çıkmıştı. Yabancı kuvvetleri ile birleşen Ermeniler, top ve makineli tüfeklerle Maraş gibi eski bir Müslüman şehrini yerle bir etmişlerdi. Binlerce çaresiz ve suçsuz ana ve çocukları işkenceyle öldürmüşlerdi. Tarihte bir benzeri görülmemiş olan bu vahşeti yapan Ermenilerdi. Müslümanlar yalnız namuslarını ve canlarını korumak için karşı koymuş ve kendilerini savunmuşlardı”117 diyerek Maraş Savunması hakkındaki görüşlerini belirtmiştir.

Değerlendirmeler

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na katılması ve bu savaş sonrasında düştüğü yenik halin, galipler tarafından oldukça abartılı, akli, gerçekçi ve tarihi olgulara saygısız bir şekilde, sadece Osmanlı devletinin siyasi varlığına son verilmesini değil, Anadolu, Balkanlar ve Orta Doğu’daki bin yıllık Türk varlık ve birikimine de son verecek bir durum yaratması, buna karşılık ise deha komutan, lider ve devlet adamı Mustafa Kemal’in önderliğinde Türk Milletinin varlığını ve diriliğini yeniden dünyaya ilan edip, büyük Türkiye Cumhuriyeti’ni kurulması ile son bulan Osmanlı Devleti, son yıllarına kadar yönettiği toplumlar için Türk devlet idare kabiliyetinin uzun, canlı ve önemli bir örneğini göstermiştir. Müslim ve gayrimüslimler, Osmanlı idaresi altında, kendilerine özgü, görünüşte ayrı, ancak gerçekte kendi aralarında uyumlu bir hayat yaşamışlardır. Bunda, Türk yönetim anlayışının temel taşları olan adalet, insana saygı, tarafsızlık, hukukun üstünlüğü ve hoşgörünün, farklı etnik ve dinî guruplar arasında ve halklar seviyesinde şaşılacak derecede bir ahenk yarattığı, farklı halkların asırlar boyu aynı zemin ve zamanı problemsizce paylaşmalarını sağladığı gerçeklerini gözlemlemek mümkündür.

Maraş’taki Türk ve gayrimüslim halkların sosyal ve ekonomik durumları göz önüne alındığında onların günlük yaşantıda birbirine benzedikleri, bu topluluklar arasında ayırım göz edilmediği oryaya çıkmaktadır. Farklı dinî, cemaati ve etnik yapıları içeren toplumlar olsalar da, halkın sosyal ve ekonomik yapısında, kendilerine has bir hoşnutluk olduğu, insan gibi yaşama noktasında birbirilerinin farklılıklarını kabullendiklerini ve farklılıkların sorunlar değil “kader ortaklığına” dayalı bir anlayış yarattığı olgusu gözlemlenmektedir.

Osmanlı son döneminde Maraş sancağı azınlıkların, özellikle Ermenilerin, çokça yaşadığı yerlerden birisi olsa da, şehir merkezinde gayrimüslimlerin oranı %20-25 civarında, tüm sancak içerisinde ise bu oran %15-16’lara gerilemekteydi. Gayrimüslimler daha ziyade Zeyton (Süleymanlı) ve Maraş merkez kazalarında toplanmışlardı.

Maraş, önemli ticari yolların kavşak noktasında, geniş dağları, verimli ve sulak ovaları nedeniyle zengin bir sosyal ve ekonomik hayata sahipti. Sancakta yaşayan halk, kasaba ve köylerde daha ziyade hayvancılık ve tarımı bir arada yaparken, şehirde yaşayanlar çoğunlukla tarım ve hayvancılık ve bazen de, tarım, hayvancılık ve ticareti bir arada yapmaktaydı. Halkın çok yönlü üretim aktiviteleri içinde olmasında, her ailenin günlük yemek, içmek ve giyinmek için gerekli malları ve hizmetleri kendi kendilerine kazanma arzu ve zorunluluğunu hissetmeleri etkili olmuştur. Üretimde her şeyden önce ailenin hayatta kalması için gereken

malzemenin sağlanması ilkesi ön planda tutulmuştur. Bundan dolayı halk kendi kendine yetebilen bir ekonomi yaratırken, pazara yönelik, aşırı kârlar etmeye dayalı bir ekonomi sınırlı oranda şehirde yaşayan ve çoğunlukla ticaret, sanat ve sanayi ile uğraşan gayrimüslim ve kısmen de geniş arazi, bağ ve bahçelere sahip ve aynı zamanda ticaret ve sanayi ile uğraşan Türkler arasında kalmıştır.

Türklerin daha ziyade tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomilerine karşılık gayrimüslimlerin ticaret ve sanatta ileri oldukları anlaşılmaktadır. 1860'ta İngiliz Konsolosu T. H. Skene'ye göre, "Kırsaldaki toprakların tümünün sahibi Müslümanlardır. Hemen hemen şehirlerdeki tüccarların tümü Hıristiyan'dır. Toprağı işleyenlerin tümüne yakını Müslümanlardır ve tüm göçebe kabileler Müslüman olan Arab, Kürt ve Türkmenlerdir. Hemen hemen tüm atölye sahipleri Hıristiyan'dır," şeklinde belirtmiştir¹¹⁸. Ticaret, büyük esnafılık, kuyumculuk, hekimlik, bankerlik ve "para getiren" diğer önemli iş kollarında gayrimüslimlerin ağırlığı hissedilir oranda fazla idi. Ancak Türkler toprağın sahipleri olarak kendilerini görmekteydiler. "Türk hiçbir zaman kendisinin toprağın sahibi olduğunu unutmaz. Bu durum, onun gerçek zenginlik olarak gördüğü toprağı işleme ve hayvanları gütmeye uğraşısıyla daha da bir anlam kazanır."¹¹⁹ Bundan dolayı, tereke defterlerinde yer alan ve mirasçılara bırakılan mal ve mülklerde, Türklerin bıraktıkları arasında büyük ve küçük baş hayvanlar ve kümes hayvanları ile tarla, bağ, bahçe, ev ve evde kullanılan malzemeler yer alırken, gayrimüslimlerin terekelerinde kısmen bağ ve bahçe ve çoğunlukla da ev malzemesi, zengin giyisiler, dükkânlar ve ticaret emtiası önemli oranda yer tutmaktaydı.

Maraş, dokuma, ayakkabıcılık, bakırcılık, dericilik ve oymacılık gibi küçük çaplı sanayi kollarında önemli gelişmeler göstermişti. Burada üretilen mobilyalar, ayakkabılar ve diğer mallar tüm ülke içerisine satıldığı gibi, yurt dışına da ihraç edilmekteydi.

Maraş'taki Türk ve diğer toplumların aile yapısı birbirine benzemektedir. Şer'îye mahkemelerinin tuttuğu kayıtların sunduğu bilgiler doğrultusunda, genellikle halk arasında çok evliliğe pek azdı. Ailelerin ortalama çocuk sayısı 3-5 çocuktan oluşmaktaydı. Aileler, kız ve erkek çocuklarına bazen farklı oranlarda bazen ise eşit oranda miras bırakmaktaydı. Anne ve babalar da ölen eşlerinin mirasından pay almaktaydı. Müslüman ve gayrimüslimlerin miras paylaşımı birbirine benzemektedir.

Mirasa konu mal ve mülkler, Maraş'ta halkın çoğunlukla fakir olduğunu ve lüks tüketimden uzak durduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, halkın birinci ve belki de tek amacının hayatta kalmak olduğunu, zengin ve varlıklı bir hayatı pek yakalayamadığını gözlemlemek mümkündür. Onlar için günün şartlarına uygun olarak hayatta kalmak ve ailelerini başkalarına muhtaç bırakmadan yaşatmak, bunun için gerekli mal ve mülkleri kazanmak ve bulundurmamak tüm çabalarının ve çalışmalarının bir amacı ve sonucu idi. Gösterişsiz, sıradan ve nispeten fakir bir hayat genel olarak büyük çoğunluğun paylaştığı bir yaşam tarzı idi.

Maraş, coğrafyasının dağlık, Ermeni nüfusunun yoğun olması nedeniyle sürekli Ermeni başkaldırılarına, eşkıyalık hareketlerine ve çatışmalarına maruz kalmış bir bölge idi. Birçok kanlı Ermeni ayaklanması bölgedeki Müslümanları ve devleti zorda bırakmış, dış güçlerin müdahalesine yol açmış, binlerce insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuştu. Bu bağlamda Zeytun tüm imparatorluk içerisinde ün yapmış bir yerdi.

Maraş'taki Ermenilerin son yanlışlığı Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri ve Türk yurdunun işgalcileri Fransız ve İngilizlerle birlikte hareket etmek olmuştur. Fransız işgalcilerin Maraş'ta giriştikleri baskıcı idare, Mustafa Kemal önderliğinde bağımsızlığa giden Türk milletinin

cesurca ve bağımsızlığı için her fedakârlığı yapma azim ve kararlılığı ile son bulmuştur. Maraş savunması Millî Mücadele'nin ilk zaferini ortaya koymuş, bu nedenle Maraş 1925 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin aldığı kararla İstiklâl madalyası ile ödüllendirilmiştir.

Burada Tablo Vardır.

- 1 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, çeviren Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 1; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1988, s. 44.
- 2 Besim Darkot, "Maraş," İslâm Ansiklopedisi, cilt 7, Eskişehir: M. E. B., 1997, s. 311.
- 3 Ali Sevim ve Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 419.
- 4 Vital Cuinet, La Turquie d'Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure, cilt 2, İstanbul: Les Editions Isis, 2001, s. 86; 1326 (Miladi 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salmamesi, s. 461.
- 5 Hicri 1326 (Miladi 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salmamesi, s. 461.
- 6 E. Honigmann, "Mar'ash," The Encyclopaedia of İslâm, vol. 3, London: Luzac & Co., 1937, s. 268.
- 7 Darkot, "Maraş," s. 312; Mesut Dedeoğlu, Düünden Bugüne Kahramanmaraş, Ankara: Lazer Ofset, 1996, s. 5; Besim Atalay, Maraş: Tarihi ve Coğrafyası, İstanbul: Dizerkonca Matbaası, 1973, s. 180.
- 8 Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 61.
- 9 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 9-10, hazırlayan Mümin Çevik, İstanbul: Üçdal Neşriyat, (Tarihsiz), s. 46; Refet Yinanç ve Mesut Elibüyük, Maraş Tahrir Defteri (1563), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1988, s. Xxxiii-xxxvi. Refet Yinanç ve Mesut Elibüyük'ün iddiasına göre, 1563 tarihli Maraş tahriri defterinde Maraş merkezi için 5 camii ve 5 medrese adı geçmekteydi.
- 10 Aynı yer, s., 504.
- 11 Mehlika Aktok Kaşgarlı, Kilikya Tabi Ermeni Baronluğu Tarihi, Ankara: Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, 1990, s. 1.
- 12 Atalay, a.g.e., s. 41.
- 13 Cuinet, a.g.e., s. 87.
- 14 Bilal N. Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890), vol. 2, Ankara: TTK, 1989, s. 425.
- 15 "The 22 Days of Marash: Papers and teh Defense of the City against Turkish Forces, January-February 1920," TheArmenian Review, vol. 30 (Winter 1977-78), s. 384.
- 16 Bilal N. Şimşir, British Documents on Ottoman Armeniam (1895), vol. 4, Ankara: TTK, 1990, s. 636.
- 17 Hicri 1312 (Miladi 1895) Halep Vilayeti Salmamesi, s. 271, 273,276,278 ve 279; Memet Yetişgin, "Maraş'ta Müslim ve Gayrimüslim nüfus ve 1895 Zeyton (Süleymanlı) İsyanı," Kahramanmaraş'ta Ermeni Sempozyumu, Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi Yayınları, 2002, s. 53.
- 18 Dahiliye Nezareti, Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi, Memalik-i Osmaniye'nin 1330 (1914) Senesi Nüfus İstatistiği, Dersaadet: Hilal Matbaası, 1336, s. 34
- 19 Justin McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu, çeviren Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp, 1998, s. 86. McCarthy'ye göre Maraş sancağı genelinde Ermeni nüfusu, 1330 (1914) tarihli istatistikteki bilgilere dayanarak, 45.051 idi. Aynı istatistiğe göre Müslim ve gayrimüslimlerin sancak içerisindeki toplamı ise 187.227 idi.
- 20 Justin McCarthy, "The Population of the Ottoman Armenians," The Armenians in the Late Ottoman Period, ed. Türkkaya Ataöv, Ankara: The Turkish Historical Society, 2001, s. 85.
- 21 Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, cilt 1, Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2005, s. 655.
- 22Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH. EUM.KLU 10/24, 1333.2a.21.
- 23 Yaşar Yücel, "Balkanlarda Türk Yerleşmesi ve Sonuçları," Bulgaristan'da Türk Varlığı I, Ankara: TTK, 1987, s. 71; Ömer Turan, The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908), Ankara: TTK, 1998, s. 18; Mustafa Talaş, "Prof. Dr. Mehmet Eröz'e Göre Türkiye'de Yer Adları Meselesi," Türk Dünyası Araştırmaları, 135 (Aralık 2001), s. 237-238.
- 24 Yinanç ve Elibüyük, s. 16-40; 1324 Tarihli Halep Vilayeti Salmamesi, s. 466; Ökkeş Ramazanoğlu, 234 Numaralı Maraş Şer'iyeh Sicili, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Basılmamış Master Tezi, s. 46-47.
- 25 Hicri 326 (M 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salmamesi, s. 466; Yalçın Özalp, Gazilerin Dilinden Milli Mücadelemiz, Ankara: Semih Ofset Matbaacılık Yayıncılık, 1986, s. 39.
- 26 Yinanç ve Elibüyük, s. viii.
- 27 Yinanç ve Elibüyük, s. xxxvii.
- 28 Stanley E. Kerr, The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922, Albany: State University of New York Press, 1973, s. 51.
- 29 Mesrob K. Krikodan, Armenians in the Service ofthe Ottoman Empire, 1860-1908, London: Routledge & KeganPaul, 1977, s. 83.
- 30 Hicri 1309 (M 1893) Tarihli Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, s. 509; Hicri 1326 (M 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salmamesi, s. 462.
- 31 Hicri 1300 (1882) Tarihli Salname-i Devlet-i Osmaniye, s. 322.
- 32 Hicri 1309 (M 1893) Tarihli Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, s. 508-509; Cuinet, a.g.e., s. 86. Hicri 1309 (Miladi 1893) tarihli Osmanlı Devlet Salmamesine göre Maraş merkez kazaya dahil 7 nahiye ve bu nahiyelerden Etraf Şehir 29, Nadirli 5, Bertiz 16, Yenice Kale 18, Camistil 29, Şeker Oba 12 ve Çakallı 5 köye sahipti. Toplamda merkez kazaya bağlı 114 köy bulunmaktaydı. Diğer kazalardan ise, Elbistan, Efsun adlı bir nahiyeye ve 135 köye; Zeyton kazası 68 köye; Andırın kazası Kekün adlı bir nahiyeye ve 81 köye ve Pazarcık kazası 76 köye sahipti. Maraş Sancağı genelinde 9 nahiye ve 474 köy bulunmaktaydı.
- 33 "The 22 Days of Marash: Papers and teh Defense ofthe City against Turkish Forces, January-February 1920," The Armenian Review, vol. 30 (Winter 1977-78), s. 384.
- 34 Ahmet Hulki Saral, Vatan Nasıl Kurtarıldı: Nur Dağı (Amanoslar), Toroslar, Adana, Maraş, Gaziantep ve Urfa'da Yapılan Kuvayı Milliye Savaşları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s. 123.
- 35 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1243-1453, İstanbul: Cem Yayınları, 1977, s. 9-10.
- 36 Warington W. Smyth, A Year with the Turks or Sketches ofTravel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan, New York: Redfield, 1854, s. 160-162.
- 37 Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?," Arabic Middle Eastern Literature, vol. 6, no.1, 2003, s. 41.
- 38 Cuinet, a.g.e., s. 95.
- 39Evliya Çelebi, a.g.e., s. 46. Bu dönem camilerin isimleri: Ada, Kale, Boğazkesen, Beğdüdiye, Hatuniye, Ese Divane, Hatip Zade, Şadiye ve Kara Maraş camileri idi.
- 40 234 Numaralı Maraş Şer'iyeh Sicili, belge no. 353
- 41 234 Numaralı Maraş Şer'iyeh Sicili, belge no., 552, 564, 574, 626 ve 666.
- 42Aynı yer, belge no., 555.
- 43 Atalay, a.g.e., s. 58, 67-68; Darkot, a.g.m., s. 312.

- 44Atalay, a.g.e., s. 87-88, 91-92.
- 45 Atalay, a.g.e., s. 64-70.
- 46 Hicri 1310 (Miladi 1894) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 222; Hicri 1326 (Miladi 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s., 445. Hicri 1310 tarihli Halep Vilayeti Salnamesine göre aza-ı muntahaba arasında üç Müslüman—Hacı Hüseyin Ağa, Hacı Eyüp Efendi, Ahmet Efendi—ve üç gayrimüslim—Kiğork Ağa, Hacir Ağa, Ağob Efendi—bulunmaktaydı.
- 47 Hicri 1326 (Miladi 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s., 447, 448, 450 ve 457.
- 48 Aynı yer, s., 454-455.
- 49 Evliya Çelebi, a.g.e., s. 46.
- 50 H. von Moltke, Türkiye Mektupları, çeviren Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1969, s. 156.
- 51 Atalay, a.g.e., s. 169-170.
- 52 Hicri 326 (M 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 462-463.
- 53 Von Moltke, Türkiye Mektupları, s. 156. Osmanlı ordusunda görev yapan ve 1839 Nizip Savaşına katılan ünlü Alman askeri Moltke Maraş için, “Dün yüksek dağlar üzerinden çok çetin bir yolculuk yaptık. Kar ve yağmur yağıyordu. Akşamüzeri geniş, muhteşem Maraş ovasına indiğimiz zaman sahne değişti. Söğütlerin ilk yaprakları sürüyor; özlü bir yeşil, içlerinden güneşten iki nehir kıvrıla kıvrıla aktığı, saatlerce genişlikteki tarlalar ve çayırırları kaplıyor, ağır kalın bulutlar Gâvurdağı’nın karlı tepelerine takılı dururken Allah’ın altın güneşi şehrin üzerinde parlıyordu” diye yazmıştır.
- 54 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım, derleyen Salih Özbaran, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 119-123. “1730’da Basra’da yapılacak fırkatepler için Maraş dağlarından 20.100 kereste kesilip Birecik’te depo edilmişti.”
- 55 Atalay, a.g.e., s. 173.
- 56 Cuinet, a.g.e., s. 87.
- 57 Hicri 326 (M 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 462.
- 58 Aynı yer, s. 463-164.
- 59 Cuinet, a.g.e., s. 88.
- 60 Aynı yer, s. 89.
- 61 Aynı yer, s. 90.
- 62 Ahmet Cevdet Paşa, Mâ’rûzât, hazırlayan Yusuf Halaçoğlu, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 133. Cevdet Paşa, “Reyhâniye aşireti ol havalide (Amik Ovası-İslahiye-Maraş güzergahı) ve Çukurova’da dolaşan göçebe aşiretlerin en büyüğü olup, hep aşiretler anı büyük tanurlardı,” demektedir, boy-beyleri olan Mürsel-zâdelerin köklü bir Türk “hanedanından” gelmekte olduğunu ve “Fırka-i İslâhiyyede devlete pek güzel hizmet” ettiklerini belirtmektedir.
- 63 Cevdet Paşa, Mâ’rûzât, s. 119-120, 124-125. Cevdet Paşa’ya göre, Çukurova’da kışlayıp, Toroslar üzerinde kuzeye giderek yazlayan göçebeler arasında Afşarlar ve Sırkıntılı adında iki büyük Türkmen aşireti ve “Kırıntılı, Lek ve Hacılar” isminde üç küçük Kürt aşiretleri bulunmaktaydı. O’na göre, “Hep aşiretlerde gasb u sirkat âdeti var ise de bu Kürdlere nazaran ol Türkmen aşiretleri çok ehven idi.” “Türkmen aşâirinden Reyhâniyye aşireti Amik Ovası’nda ve Delikanlı ve Çelikanlı nâm Kürd aşiretleri ol iki dağın arasında vaki’ Dumdum Ovası’nda kışlayup ve yazın üçü de bu vâdi ile Maraş pişgâhına varup oradan Uzunayla’ya giderlerdi.”
- 64 Suraiya Faroqhi, “Mar’ash,” The Encyclopedia of Islam, s. 509.
- 65 235 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no. 534, 541, 542, 566, 609, 642 ve 644
- 66 Aynı Yer, belge no., 609, 642, 644, 649, 650, 652
- 67 Cevdet Paşa, Mâ’rûzât, s. 125.
- 68 Atalay, a.g.e., s. 73-79.
- 69 235 Nolu Maraş Şer’iye Sicili, belge no. 644.
- 70 Paul Du Ve’ou, La Passion de la Cilicie, 1919-1922, Paris: Librairie Orientaliste, 1937, s.v.
- 71 Atalay, Maraş: Tarihi ve Coğrafyası, s. 187.
- 72 234 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no., 574.
- 73 Halil Aygan, 235 Numaralı Şer’iye Sicili, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (1996), s. 30.
- 74 Hicri 1326 (M 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 461; Evliya Çelebi, a.g.e., s. 46. Evliya Çelebiye göre on yedinci asırda şehirde “Altı han...yetmiş çeşme...1.054 dükkan, dört demir kapılı bedesten...” bulunmaktaydı.
- 75 Kerr, a.g.e., s. 73.
- 76 Adil Bağdadlılar, Uzunoluk: İstiklal Harbinde Kahramanmaraş, Kahramanmaraş: Kervan Matbaası, 1974, s. 16.
- 77 235 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no. 562; 234 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no. 400, 623.
- 78 235 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no. 632; 234 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no. 623, 638.
- 79 234 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no. 400, 514.
- 80 Aynı yer, belge no. 666.
- 81 Cuinet, a.g.e., s. 91-92.
- 82 Atalay, a.g.e., s. 176.
- 83 Hicri 1326 (M 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 463.
- 84 Resul Kesenceli, 231 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili (1315/1897-1898), Transkripsiyon ve Değerlendirme, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, basılmamış Master Tezi, s. 43.
- 85 Atalay, a.g.e., s. 187.
- 86 Hicri 1324 (M 1906) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 471; Hicri 1326 (M 1908) Tarihli Halep Vilayeti Salnamesi, s. 463.
- 87 Cuinet, a.g.e., s. 91-92.
- 88 Cuinet, a.g.e., s. 91.
- 89 Atalay, a.g.e., s. 183.
- 90 Atalay, a.g.e., s. 182-183.
- 91 Cuinet, a.g.e., s. 87; Evliya Çelebi, a.g.e., s. 46. Evliya Çelebiye göre on yedinci asırda şehirde bir medrese ve 40 çocuk mektebi bulunmaktaydı.
- 92 Atalay, a.g.e., s. 180-181.
- 93 Atalay, a.g.e., s. 71-72.
- 94 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri ‘nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, s. 78-91.
- 95 235 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no., 549, 550, 551, 567, 565, 568, 570, 571, 572, 576, 644; 234 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no., 283, 284, 320, 346, 552, 614
- 96 235 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no., 548, 549, 550, 551, 567, 565, 568, 572, 644; 234 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no., 283, 284, 320, 346, 351, 387, 552, 13; 231 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no., 80
- 97 Aynı yer, belge no., 284.
- 98 Kesenceli, a.g.t., s. 43.
- 99 235 Numaralı Maraş Seriyi Sicili, belge no., 548, 549, 550, 551, 567, 565, 568, 571, 572, 576, 644; 234 Numaralı Maraş Şer’iye Sicili, belge no., 283, 284, 320, 346, 351, 387, 566, 552, 13,
- 100 Atalay, a.g.e., s. 72-73.
- 101 Şimşir, Bilal N. British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890), vol. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 237.
- 102 Şimşir, British Documents, vol. 2, s. 238, 240.
- 103 Şimşir, British Documents, vol. 2, s. 346.
- 104 Şimşir, British Documents, vol. 3, s. 31-32, 90-91, 112, 127, 369.
- 105 Atalay, a.g.e., s. 82.
- 106 Erdal İltir, “Ermeni Mes ‘elesı”nin Perspektifi ve Zeytin isyanları (1780 - 1915), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1995, s.

81.

107 Memet Yetişgin, "Maras'ta Müslim ve Gayrimüslim Nüfus ve 1895 Zeytin (Süleymanlı) İsyanı," Kahramanmaraş 'ta Ermeni Sorunu Sempozyumu, K.Maraş: KSÜ, 2000: s. 49-68.

108 Atalay, a.g.e., s. 82; İltar, a.g.e., s. 182.

109 Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, hazırlayan Zeynep Korkmaz, s. 1.

110 Atatürk, Nutuk, s. 93; Nutuk, cilt ıı, belge 75. Mustafa Kemal'e göre "İngilizlerin ... Urfa'da üçyüz, Antep'te üçyüzelli, Maras'ta yüz eri vardı."

111 Atatürk, Nutuk, s. 191-192, Nutuk, cilt 3, belge 188. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Tüzüğüne Ek'te "askerlik şubesi başkanları ile bölge komutanları" liderliğinde "sabit ve seyyar" müfrezeler kurulması, bu müfrezeler için "silah altında görev yapan erlerden başka, bütün halkın eli silah tutan gençlerinden" yararlanılması, "eşkıyanın saldırılarına ve azınlıkların başkaldırma ve baskılarına karşı kasaba ve köyleri korumak ve savunmak için mahalle, köy ve bölgelerde sabit müfrezeler" kurulması, bu "müfrezelerin kuruluş, emir komuta ve yönetimi tıpkı askeri manga, takım ve bölükleri gibi" olması belirtilmişti. Gerektiğinde bu müfrezelerin komşu bölgelerde kullanılması, müfrezelere silah, cephane ve yiyecek sağlanması, silah ve cephanenin gerekli yerlerde depo edilmesi, gerektiğinde bu silahların halka dağıtılması, müfrezeleri oluşturanların Kur'an üzerine el basması belirtilmişti.

112 Memet Yetişgin, "Turkish-Armenian Relations during the French Occupation of Maras," Review o/Armenian Studies, volume 2, no. 6 (2004), s. 77-78.

113 Stanley E. Kerr, The Lions of Maras: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922, Albany: State University of New York Press, 1973, s. 35.

114 Atatürk, Nutuk, s. 212.

115 Atatürk, Nutuk, s. 258-260.

116 Memet Yetişgin, "Turkish-Armenian Relations during the French Occupation of Maras," Review of Armenian Studies, volume 2, no. 6 (2004), s. 63-83;

117 Atatürk, Nutuk, s. 261.

118 Krikodan, Armenians in the Service of the Ottoman Empire, s. 84.

119 Rev. Edvvin Munsell Bliss, Turkey and the Armenian Atrocities. London: Edgewood Publishing Company, 1896, s. 73-74.

- ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ, Sayı 67-68-69, Cilt: XXIII, Mart-Temmuz-Kasım 2007